

HARMATTA JÁNOS

A PONTOS ÉS AZ ADRIAI-TENGER KÖZÖTTI KERESKEDELEM A KR. E. IV. SZÁZADBAN

STEPHANO BORZSÁK
INVESTIGATORI QUONDAM
FONTIUM AD PANNONIAS
SPECTANTIIUM

A pseudo-aristotelesi *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων* ránk maradt formájában kétség-telenül az Aristotelés halála utáni időből származik, mert egyes részei (pl. Agathoklészszel és Kleomenésszel kapcsolatban) jóval későbbi eseményeket említenek. Azonban, ha e munka anyagának összeállítása csak a Kr. e. III. században fejeződött is be, ebből nem következik, hogy egyes adatai nem vonatkozhatnak korábbi időpontra. Így az iratnak az Adriai-tenger és a Pontos között folyó kereskedelemre vonatkozó tudósítása (c. 104): λέγεται δὲ μεταξύ τῆς Μεντορικῆς καὶ τῆς Ἰστριανῆς ὄρος τι εἶναι τὸ καλούμενον Δέλφιον, ἔχων λόφον ὑψηλόν· ἐπὶ τοῦτον τὸν λόφον ὅταν ἀναβαινῶσιν οἱ Μέντορες οἱ ἐπὶ τοῦ Ἀδρίου οἰκοῦντες ἀποθεωροῦσιν, ὡς ἔοικε, τὰ εἰς τὸν Πόντον εἰσπλέοντα πλοῖα. Εἶναι δὲ καὶ τινα τόπον ἐν τοῖς ἀνὰ μέσον διαστήμασιν, εἰς ὃν ἀγορᾶς κοινῆς γινομένης πωλεῖσθαι παρὰ μὲν τῶν ἐκ τοῦ Πόντου ἐμπόρων ἀναβαινόντων τὰ Λέσβια καὶ Χία καὶ Θάσια, παρὰ δὲ τῶν ἐκ τοῦ Ἀδρίου τοῖς Κερκυραϊκοῦς ἀμπορεῖς – szintén nyilvánvalóan a Kr. e. IV. század viszonyait tükrözi.¹

E történeti értelmezést egész sor filológiai, gazdaságtörténeti és régészeti érv támasztja alá. Dareios szkíta hadjárata és *Skudra*, valamint *Sakā : tayaiy : paradraya* tartományok megszervezése² következtében az athéni kereskedelem és pénzforgalom a Pontos nyugati partvidékén visszaesett, a perzsa hatalom alatt álló görög polisoké pedig megnövekedett, mint ezt pénzverésük megindulása, fellendülése, standardjuk hozzáigazítása az új viszonyokhoz, valamint vereteik elterjedése szemléletesen bizonyítja.³ A perzsa háborúk után e városok Athén politikai és gazdasági hegemoniája alá kerültek, s ennek következtében az athéni áruk és az Athénben veretett pénz szerepe Thrakia és a Pontos nyugati partvidéke kereskedelmi forgalmában hatalmasan megnőtt. Változás ezen a téren akkor következett be, amikor Athén szicíliai veresége után Kyzikos és Byzantion Kr. e. 411—410-ben Spárta oldalára állt át.

Athén politikai befolyásának és katonai hatalmának gyengülése azonban nem jelentette a Pontos-vidékkel fennálló gazdasági kapcsolatainak megszűnését is. Sőt, szicíliai

¹ Így *M. Rostovtzeff*: *The Social and Economic History of the Hellenistic World*. I. (Oxford 1941) 120.

² *J. Harmatta*: *Rapporti tra Grecia e Bacino Carpatico tra VI e V secolo a. C. Il crinale d'Europa. L'area illirico-danubiana nei suoi rapporti con il mondo classico*. Roma 1984, 14—15.

³ Erre vonatkozólag *I. J. M. Balcer* kitűnő elemzését: *The Persian Occupation of Thrace 519—491 B. C. The Economic Effects*. *Actes du IIe Congrès International des Études Sud-Est-Européens* (Athènes, 7—12 mai 1970). II. Athènes 1972, 241—158.

és dél-itáliai piacainak elvesztése után a pontosi kereskedelem egyre fontosabb lett számára a Kr. e. IV. században gabonaellátása szempontjából. S ha az athéni kereskedelem súlypontja a Bosporosi Királyságra esett is, az Apollóniában, Odéssosban, Kallatisban, Mesembriában talált attikai kerámika azt bizonyítja, hogy a nyugat-pontosi városok élénk kereskedelmi kapcsolatban állottak Athénnel a Kr. e. IV. században is.

Változás abban jelentkezett, hogy ezek az athéni gazdaságpolitikától független polisok a Kr. e. IV. században jelentősen fejlesztették kereskedelmi kapcsolataikat más fontos görög gazdasági központokkal, Kis-Ázsia és az Égei-tenger szigeteinek görög polisaival is.⁴ Ezek között jelentős szerepet játszott Thasos, Chios, Lesbos és Samos, amelyeknek jelentős borexportja volt. A boros edények füleinek bélyegzővel való ellátása éppen Thasoson jött először szokásba a Kr. e. V. század legvégén, majd széleskörűen elterjedt más görög városokban is. Ez lehetővé teszi a kereskedelmi forgalom bizonyos fokú nyomom követését.⁵ A thasosi bélyeges edények elterjedése a Kr. e. IV. században jelentős területet fogott át Athéntől a nyugat-pontosi városokon⁶ keresztül a Bosporosi Királyságig,⁷ de nagy volt a kereslet a thasosi, chiosi, lesbosi és samosi áruk iránt a Kr. e. III. században még Egyiptomban is.⁸

Történeti szempontból jól érthető tehát, ha a Kr. e. IV. században a történetíróknál már utalást találunk arra, hogy thasosi és chiosi boros edények a Pontos felől nyugatra irányuló kereskedelem révén az Adriai-tenger partvidékéig is eljutottak. Theopomposról (kb. Kr. e. 377—320) mondja Strabón (VII. 5,9 = FgrHist 115 F 128), hogy καὶ ἄλλα δ'οὐ πιστὰ λέγει, τὸ τε συντετριῆσθαι τὰ πελάγη ἀπὸ τοῦ εὐρίσκεσθαι κέραμῶν τε Χίον καὶ Θάσιον ἐν τῷ Νάρωνι⁹ καὶ τὸ ἄμφω κατοπτεῦσθαι τὰ πελάγη ἀπὸ τινος ὄρους, ... καὶ τὸ τὸν Ἴστρον ἐνὶ τῶν στομάτων εἰς τὸν Ἀδριανὸν ἐμβάλλειν. Strabón kivonatából nem derül ki világosan, hogy mely tengerekről van szó, Theopompos tudósításában azonban Ps.-Skymnos (370 sk. = FgrHist 115 F 130: Θεόπομπος ἀναγράφει δὲ ταύτης [sc. Ἀδριανῆς θαλάττης] τὴν θέσιν ὡς δὴ συνισθμίζουσα πρὸς τὴν Ποντικὴν) világosan megmondja, hogy az Adriai-tengerről és a Pontosról van szó, amelyeket Theopompos annyira közel képzelt egymáshoz, hogy szerinte egy hegyről mindkettőt látni lehetett.

Theopomposnál tehát három elméletnek az összekapcsolódását látjuk: 1) Az Adriai-tenger és a Pontos olyan közel esnek egymáshoz, hogy egy hegyről mindkettőt látni

⁴ Minderről részletesen *T. V. Blavatskaya*: Западнопонтийские города в VII—I. веках до н. э. Москва 1952, 46—47.

⁵ *V. Grace*: Early Thasian Stamped Amphoras. *AJA* 50 (1946) 30 skk., *J. Garlan*: Contribution à une étude stratigraphique de l'enceinte thasienne. *BCH* 90 (1966) 586 skk.

⁶ *T. V. Blavatskaya*: i. m. 76.

⁷ *V. I. Pruglo*: Группа фасосских амфорных клейм из Мирмекия. *КСИА* 116 (1969) 29 skk.; *D. B. Šelov*: Танаис и Нижний Дон в III—I. вв. до н. э. Москва 1970, 18.

⁸ *M. Rostovtzeff*: i. m. 225; 228.

⁹ *M. Rostovtzeff* (i. m. 119) úgy értelmezi Theopompos tudósítását, hogy a thasosi és chiosi bor Apollónián és Epidamnoson keresztül jutott el a Naron folyóhoz. Ha azonban a thasosi és chiosi bort ezen az úton szállították volna az illír területre, akkor semmi különös nem lett volna abban, hogy thasosi és chiosi boros edényeket találtak a Naron folyóban, s nem is lett volna szükség a Theopompos által közölt merész elmélet kitalálására. Az elmélet létrejöttének alapja éppen az volt, hogy thasosi és chiosi boros edények előkerülése ezen a területen egyébként érthetetlen volt.

lehet 2) Az Istros folyó egyik ága az Adriai-tengerbe ömlik.¹⁰ 3) Az Adriai-tenger és a Pontos föld alatti összeköttetésben áll egymással, s ezen az úton kerülnek thasosi és chiosi edények a Naron folyóba. A három elméletnek közös vonása, hogy az Adria és a Pontos között valamilyen közlekedési kapcsolatot tesznek fel. Éppen ezért valószínű, hogy az elméletek keletkezésének valóságos alapja az Adria és a Pontos közötti, Theopompos korában létrejött kereskedelmi forgalom lehetett. Thasosi, chiosi, lesbosi edények feltűnése az Adriai-tenger keleti partvidékén a Kr. e. IV. században magyarázatra szoruló jelenség volt. A tényt megfigyelő görögök számára kétségtelen lehetett, hogy ezek a Pontos vidékéről kerültek oda, s ezt a megállapítást igyekeztek összhangba hozni egyéb ismereteikkel vagy elképzeléseikkel. Feltették, hogy a Pontos és az Adriai-tenger egymástól való távolsága nem nagy, és hogy közvetlen vízi összeköttetés van a két tenger között vagy úgy, hogy az Istros (Duna) egyik ága az Adriai-tengerbe, a másik pedig a Pontosba (Fekete-tenger) ömlik, vagy úgy, hogy földalatti járatokon keresztül függenek össze egymással. Utóbbi elmélet nyilvánvalóan feltételezi a Dubrovniktól északra az Adriai-tengerbe ömlő Ombla folyó ismeretét, míg az Adriai-tenger és a Pontos együttes madártávlati láthatóságának elmélete a görög földrajzi irodalomban Aristeas *Arimaspeia* c. eposza (Kr. e. VII. sz.) óta meglévő madártávlati földrajzi szemléleten alapszik.¹¹

Ezek közül az elméletek közül az Adriai-tenger és a Pontos közelségének és az Istros bifurkációjának képzetét megtaláljuk a ps.-aristotelési *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων* 104. és 105. fejezetében. Az utóbbi elméletet ismeri Aristotelés *Περὶ τὰ ζῶα ἰστορίαι* c. műve is (VII 13). A harmadik elmélet, az Adriai-tenger és a Pontos föld alatti összeköttetésének feltevése helyett a ps.-aristotelési *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων* 104. fejezetének fentebb idézett szövege a Pontos és az Adriai-tenger közötti kereskedelemről tudósít. Kétségtelen azonban, hogy tárgyi szempontból szoros összefüggés állapítható meg Theopompos és a ps.-aristotelési irat között, mert mindkettő a thasosi és chiosi eredetű pontosí árut említi. Igaz ugyan, hogy a ps.-aristotelési mű még a lesbosi edényeket is felsorolja, azonban figyelembe véve, hogy Strabón kivonata Theopompos szövegét szinte az értelmetlenségig lerövidíti, joggal feltehetjük, hogy a lesbosi edények Theopompos eredeti szövegében is szerepeltek. Egészében véve a *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων* adatai megfelelnek Theopompos előadásának, még sorrendjük is azonos:

¹⁰ Ez az Istros bifurkációjának elmélete, amelyről I. St. Borzsák: Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken. Budapest 1936, 16 skk. Borzsák itt elutasítja F. Jacoby feltevését (FGrHist I. 339), amely szerint az Istros bifurkációjának elméletét már Hekataios ismerte volna. Nem fogadható el Jacobynak az a FGrHist I F 199-re támaszkodó érvelése sem, hogy Hekataios már az adriai Ἐνετοί-t is említette volna. A hivatkozott töredékben ugyanis kétségtelenül a kis-ázsiai Ἐνετοί-ról szó. Egészében véve helytelen Jacobynak az az eljárása, hogy Hérodotos és más későbbi írók adatait — minden alap nélkül — Hekataiosra vetíti vissza, l. Harmatta J.: Forrástanulmányok Hérodotosz Skythika-jához. Budapest 1941, 1 skk.

¹¹ A madártávlati földrajzi szemlélet mitikus formáiról l. Chr. Jacob: L'œil et la mémoire: sur la Périégèse de la Terre habitée de Denys. Arts et légendes d'espaces. Paris 1981. 26 skk.

Theopompos (Strabón VII. 5,9)

Ps.-Aristotelés Π.θ.α 104. és 105. c.

1) föld alatti összeköttetés az Adria és a Pontos között, pontos eredetű thasosi és chiosi edények a Naron folyóban (az Adria keleti partvidékén): καὶ ἄλλα δ'οὐ πιστὰ λέγει, τὸ τε συντετρῆσθαι τὰ πελάγη ἀπὸ τοῦ εὐρίσκεσθαι κέραμόν τε Χίον καὶ Θάσιον ἐν τῷ Νάρωνι.

2) egy hegyről mindkét tengert látni: καὶ τὸ ἄμφω κατοπτεῦεσθαι τὰ πελάγη ἀπὸ τινος ὄρους.

3)

4) Az Istros egyik ága az Adriai-tengerbe ömlik: καὶ τὸ τὸν Ἴστρον ἐνὶ τῶν στομάτων εἰς τὸν Ἀδρίαν ἐμβάλλειν.

1)

2) Az Adriához közeli *Delphion oros*-ról látni a Pontosra kijutó hajókat: λέγεται δὲ μεταξὺ τῆς Μεντορικῆς καὶ τῆς Ἰστριανῆς ὄρος τι εἶναι τὸ καλούμενον Δέλφιον, ἔχων λόφον ὑψηλόν· ἐπὶ τοῦτον τὸν λόφον ὅταν ἀναβαίνωσιν οἱ Μέντορες οἱ ἐπὶ τοῦ Ἀδρίου οἰκοῦντες ἀποθεωροῦσιν, ὡς ἔοικε, τὰ εἰς τὸν Πόντον εἰσπλέοντα πλοῖα.

3) kereskedelmi központ a Pontos és az Adriai-tenger között, ahol a pontos kereskedők lesbosi, chiosi, thasosi árukat, az adriaiak pedig kerkyrai amphorákat árulnak: εἶναι δὲ καὶ τινα τόπον ἐν τοῖς ἀνά μέσον διαστήμασιν, εἰς ὃν ἀγορᾶς κοινῆς γινόμενης πωλεῖσθαι παρὰ μὲν τῶν ἐκ τοῦ Πόντου ἐμπόρων ἀναβαινόντων τὰ Λέσβια καὶ Χία καὶ Θάσια, παρὰ δὲ τῶν ἐκ τοῦ Ἀδρίου τοῖς Κερκυραϊκοῦς ἀμπορεῖς.

4) Az Istros egyik ága az Adriai-tengerbe ömlik: φασὶ δὲ καὶ τὸ τὸν Ἴστρον ῥέοντα ἐκ τῶν Ἐρκυνίων καλουμένων δρυμῶν σχίζεσθαι, καὶ τῇ μὲν εἰς τὸν Πόντον ῥεῖν, τῇ δὲ εἰς τὸν Ἀδρίαν ἐκβάλλειν.

Ez az összehasonlítás azt mutatja, hogy Strabón és a ps.-aristotelési irat Theopomposnak ugyanabból a szöveghelyéből merített,¹² szempontjuk azonban különböző volt. Strabón Theopompos munkájából az elfogadhatatlan, hihetetlen elemeket (καὶ ἄλλα δ'οὐ πιστὰ λέγει) akarta kiemelni, ezért kihagyta a Pontos és az Adria közötti kereskedelemre vonatkozó részletet. A ps.-aristotelési irat viszont a különös, de elképzelhető jelenségeket részesítette előnyben. Ezért elhagyta az Adriai-tenger és a Pontos földalatti

¹² Hogy a ps.-aristotelési iratban a *Delphion oros*-ra vonatkozó rész forrása Theopompos volt, a kutatás már régebben felismerte; l. *Borszák*: i. m. 17.

összeköttetésére vonatkozó részt, Theopompos többi közlését azonban eredeti sorrendjükben a 104. és 105. fejezetben kivonatolta.

Mindebből az következik, hogy a *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων*-nak a Pontos és az Adriai-tenger közötti kereskedelemre vonatkozó adata a Kr. e. IV. század közepe tájáról származik és nagy valószínűséggel Theopomposra vezethető vissza. Ez az eredmény a ps.-aristotelési irat keletkezésére is vet némi fényt. Kézenfekvőnek látszik ugyanis az a feltevés, hogy az irat anyagát alkotó kivonatok gyűjtése valóban Aristotelés tanítványi körében indult meg a Kr. e. IV. század második felében, azonban folytatódott Aristotelés halála után is. Valószínűleg ez volt a keletkezési útja több hasonló aristotelési kivonatgyűjteménynek is.

A Duna-Száva útvonalon a Kr. e. IV. század közepe táján a Pontos és az Adriai-tenger közötti kereskedelem megindulása bizonyára összefüggött a térségben végbement politikai változásokkal is. A Kr. e. IV. század első felében a sauromaták megszállták a Dontól nyugatra eső területeket, s a szkíta törzsszövetség hatalma a Dnyeper-vidékre s az attól nyugatra eső területekre szorult vissza.¹³ Ekkor alakult meg az Al-Duna vidékén Kr. e. 357 után Ateas szkíta királysága,¹⁴ amely a triballok legyőzése után az Al-Duna mentén haladó kereskedelmi útvonalat a Száva torkolatáig ellenőrizte. A Dobrudzsa partvidékén fekvő görög városok kapcsolatai Ateasszal (aki Kallatisban veretett pénzt) lehetővé tették számukra, hogy az Al-Duna mentén a Száva torkolatáig szállítsák áruikat. Ott találkozhattak a venét és illír területre az Adria felől behatoló görög kereskedő társasíkkal, akik számára természetesen adódott a Száva mentén haladó útvonal. Így jött létre a Kr. e. IV. század második felében a kereskedelmi kapcsolat és árucsera a Pontos-vidéki és az Adriai-tengeri görög kereskedők között, amely azután olyan különös elméleteket hívott életre a görög földrajztudósok körében. Ezeket őrizte meg számunkra Theopompos tudósítása, amelyet lerövidített formában a ps.-aristotelési *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων* és Strabón az utókor számára fenntartott.*

¹³ Harmatta J.: i. m. 18 (további irodalommal).

¹⁴ T. V. Blavatskaya: i. m. 80 skk.; D. P. Kallistov: Свидетельство Страбона о скифском царе Атее. ВДИ 1969/1 124—130; P. O. Karyškovskij: История и ее соседи на рубеже III—II вв. до н. э. ВДИ 1971/2, 46.

* Harmatta János fejtegetéseinek kiegészítésül annyit fűzünk hozzá, hogy hajdani közös tanárunk, Ivánka Endre mint Aristotelés avatott ismerője, annak idején (1936 tavaszán) készülő disszertációjának a π.θ.úκ.-nal foglalkozó fejezetéhez terjedelmes feljegyzésben szólt hozzá — filozófia- és tudománytörténeti szempontból. Ez a dokumentum — sajnos — a háborús zűrzavar során elkallódott; különben itt volna a helye, hogy a ps.-aristotelési irat történeti forrásértékéről véleményét megismerhessük. — Szerk.